

УДК 316.2

КОНЦЕПТ «ЖИТТЄВОГО СВІТУ» В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Зубарєв Олександр Сергійович – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються соціологічні інтерпретації концепту життєвого світу в історико-соціологічній ретроспективі (теоретико-методологічні підходи другої половини ХХ століття). Констатується, що будь-який концепт виникає як відповідь на проблеми теорії та життя й має свою історію, яка може бути досліджена. Автором детально розглядається драматургічний підхід до повсякденного життєвого світу американського соціолога Ірвіна Гоффмана, соціально-психологічна версія концепту життєвого світу української дослідниці Олени Злобіної, соціально-філософські експлікації відношення між життєвим світом й системою німецького соціолога-неомарксиста Юргена Габермаса, концепція «світів та режимів» французьких дослідників Люка Болтанського та Лорана Тевено. Таким чином, у статті реалізується не тільки персоналістський, але й національний підхід до вивчення історико-соціологічного матеріалу. Відмічається, що розглянуті концепції мають спільні суттєві моменти: по-перше, це проблема структурованості життєвого світу й, по-друге, проблема Іншого.

Ключові слова: концепт, життєвий світ, повсякдення, Інший, феноменологія, драматургічний підхід, система, структура життєвого світу, розуміюча соціологія

В статье анализируются социологические интерпретации концепта жизненного мира в историко-социологической ретроспективе (теоретико-методологические подходы второй половины ХХ века). Отмечается, что любой концепт возникает как ответ на проблемы теории и жизни и имеет свою историю, которая может быть раскрыта. Автором детально рассматривается драматургический подход к повседневному жизненному миру американского социолога Ирвина Гоффмана, социально-психологическая версия концепта жизненного мира украинской исследовательницы Елены Злобиной, социально-философские экспликации отношения между жизненным миром и системой немецкого социолога-неомарксиста Юргена Хабермаса, концепция «миров и режимов» французских исследователей Люка Болтански и Лорана Тевено. Таким образом, в статье реализуется не только персоналистский, но и национальный подход к изучению историко-социологического материала. Отмечается, что рассмотренные концепции имеют общие существенные моменты: во-первых, это проблема структурированности жизненного мира и, во-вторых, проблема Другого.

Ключевые слова: концепт, жизненный мир, повседневность, Другой, феноменология, драматургический подход, система, структура жизненного мира, понимающая социология

In the article sociological interpretations of the concept «life-world» in historic-sociological retrospect (theoretical and methodological approaches of the second half of the XX century) are analyzed. It is noted that any concept arises as the response to problems of the theory and life and has the history which can be explicated. The author in details considers dramaturgic approach to the everyday life-world of the American sociologist Erving Goffman, the socio-psychological version of a concept of the life-world of the Ukrainian researcher Elena Zlobina, socio-philosophical explication of the relation between life-world and system German sociologist-neomarkxist Jürgen Habermas, the concept of «worlds and regimes» of French researchers Luc Boltanski and Laurent Thevenot. Thus, in the article it is realized not only personalistic, but also national approach to studying of historic-sociological material. It is noted that the considered concepts have the general essential moments: first, it is a problem of structure of the life-world and, secondly, a problem of Other.

Keywords: concept, life-world, everyday, Other, phenomenology, dramaturgic approach, system, structure of the life-world, sociology of understanding

Соціолог у своєму світі спеціаліста, обмеженого рухливим горизонтом професійних інтересів і проєктів, на відміну від людини буденності, – якою він попри все також залишається бути, – оперує

концептами, що були колись і кимось створені у відповідь на певні проблеми теорії та життя.¹ «Культурна форма», «капітал», «стигма», «життєвий світ» – все це концепти з довгою історією, впродовж якої їх зміст не раз модифікувався чисельними авторами у відповідності до поставлених ними проблем. А відтак постають питання на кшталт: на які проблеми відповідав той чи інший концепт? Чи відповідає він вже новим проблемам? Чи містить у собі потенції для їх вирішення? Чи має використовуватися в автентичному варіанті, бути реорганізованим або піддатися забуттю?

Власне, звернення до концепту життєвого світу в історико-соціологічній ретроспективі актуалізується у зв'язку з рядом обставин, що склалися в сучасній соціологічній теорії, серед яких насамперед треба назвати проголошені повороти соціології до повсякдення (П. Штомпка [2]) та екзистенціальної проблематики (А. Мельников [3]), розвиток проблематики «нетиповості» (О. Ярська-Смірнова [4]), соціокультурного сприйняття Іншого в сучасному суспільстві (Ю. Сорока [5]). Всі ці аспекти мотивують до прояснення методологічних підвалин вивчення соціального світу, взятого у його значущості для індивіда.

У сучасній науковій та філософській літературі є роботи, в яких аналізується проблема інтерпретації концепту життєвого світу. Так, наприклад, Т. Титаренко [6] досліджує це питання в психологічному вимірі, В. Волков [7], О. Савін [8] – у філософському, Й. Дреєр [9], О. Шульга [10] – у соціологічному. Втім, оскільки це завдання не ставилося як основне, питання історичних реконфігурацій концепту життєвого світу залишається розкритим лише частково. У попередній публікації [11] ми вже здійснили експозицію засадничих для феноменології ідей Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та Х. Ортега-і-Гассета, а також історично першої версії феноменологічної соціології А. Шюца. Наразі хотілося би звернутися до більш пізньої версії концепту життєвого світу.

Отож, *метою* цієї статті є експозиція теоретико-методологічних підходів до «життєвого світу», які сформувалися в другій половині ХХ століття. Ми розглянемо підходи до життєвого світу американського соціолога Ірвіна Гофмана, української дослідниці Олени Злобіної, німецького соціолога-неомарксиста Юргена Габермаса та французів – Люка Болтанські та Лорана Тевено. Таким чином, зреалізується не тільки персоналістський, але й національний підхід до вивчення історії соціології.

З ім'ям І. Гофмана пов'язане становлення драматургічного підходу до вивчення повсякденного життєвого світу. У центрі уваги І. Гофмана, як і А. Шюца [12], буденне життя людей, але дослідник задає нову перспективу його дослідження, в тому числі за рахунок звернення до ідей символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда, Г. Блумера та розуміючої соціології М. Вебера, але аж ніяк не без оригінальності мислення. Ракурсу, який обирає І. Гофман для вивчення повсякденного життя, найкраще пасує метафора театру. Справді, з точки зору І. Гофмана, повсякдення – це своєрідна театральна сцена, де кожен прагне керувати враженням, яке він справляє на інших у різноманітних ситуаціях соціальної взаємодії. Щоб справити потрібне враження, люди вдаються до широкого набору прийомів, технік, пов'язаних з презентацією себе іншим людям на публіці, які скрупульозно досліджуються І. Гофманом методом «зміщення перспективи», що віддалено нагадує метод феноменологічної редукції. Суть його в тому, що соціолог займає позицію стороннього спостерігача, яка дозволяє заглянути «за лаштунки» соціальної нормальності, експлікуючи умови її конституювання [13, с. 190-200]. І світ постає як спектакль зі сценою, завісою, лаштунками, декораціями, акторами, публікою.

Метафори І. Гофмана, проте, не є пустими, а утворюють сітку понять, які дозволяють вивчати повсякденний світ. Серед них ключовим є поняття «виконання ролі» (performance) під яким розуміється цілісна поведінка, яку індивід або «команда» індивідів демонструє перед іншими (певною житейською «аудиторією») й яка впливає на них. «Фасад» (front) – та частина виконання ролі, яка в задалегідь відомому вигляді постійно править учасникам взаємодії для визначення ситуації. До фасаду входять «сценічні декорації» – оформлення простору для виступу, «особистий фасад» – статусні символи, одяг, стать, зовнішність, манера говорити тощо, та «соціальний фасад», під яким маються на увазі соціальні очікування, пов'язані з виконуваною роллю (приміром, адвоката чи кухаря). У цілому драматургічна постановка покликана підтвердити той вигідний образ, який хоче створити індивід чи команда індивідів, трансформуючи невидимі для публіки затрати у видимі, а тому чи не найважливішим є збереження межі між фасадом і лаштунками, куди для «глядачів» вхід зась [13, с. 216-224].

Пізніше І. Гофманом задля позначення нередукованих й неконструйованих форм соціальної взаємодії вводиться нове поняття – «фрейм» (від англ. frame – каркас, кістяк, рама, кадр), що свідчить про певний відхід дослідника від засадничих постулатів конструктивізму. Як вважає сучасний дослідник Віктор Вахштайн, фрейм є одночасно й «матрицею можливих подій», яку такою робить розстановка ролей учасників взаємодії, і «схемою інтерпретації», що присутня в будь-якій взаємодії [14, с. 69-70]. Фундамент

¹Таке філософське бачення концепту запропонували Ж. Дельоз та Ф. Гватарі [1].

світу повсякденності становлять так звані первинні «системи фреймів» (frameworks), які не приховують жодну іншу «справжню» інтерпретацію. Але І. Гофмана цікавлять не стільки конституція «справжньої реальності» первинних фреймів, скільки можливості та шляхи її трансформації в дещо несправжнє: пародійне, ігрове, фантастичне тощо. Це можливо шляхом «перемикання», що означає реінтерпретацію діяльності, осмисленої в первинній системі фреймів, перенесення її в координати світу вимислу (сну, спектаклю, змагання тощо), або «фабрикації» – цілеспрямованого формування хибного уявлення про те, що відбувається, приміром чого може бути розіграш, експериментальне інсценування й таке інше. Тут відчувається вплив ідеї множинності світів досвіду У. Джеймса; однак, як вважає В. Вахштайн, на відміну від концептуалізацій структури повсякдення А. Шюца та А. Гурвіча, які також зазнали подібного впливу, в гофманівській інтерпретації жорстких меж між областями повсякденного світу немає, відсутня також і прерогатива реальності повсякдення над іншими [14, с. 70-73].

Далеко не повний перелік понять, які віднаходить і використовує І. Гофман, дає можливість пересвідчитися, наскільки наша методологічна позиція обумовлює бачення соціальної реальності. Навряд чи ми змогли би мислити соціальний світ так, як це пропонує робити І. Гофман, послуговуючись класичними структуралістськими поняттями на кшталт «соціальної групи» чи «соціального інституту». Але розробка нового категоріально-поняттєвого апарату – не єдина інновація І. Гофмана. Факти власної біографії підштовхнули дослідника у своїх пізніших наукових пошуках звернутися до проблематики психіатричних лікарень як «тотальних інститутів»². Робота «Божевільний дім» (1961) [15] стала соціологічною класикою в цій області й своєю спрямованістю та наповненням зближує І. Гофмана з представником іншої традиції в гуманітарному знанні – постструктуралістом Мішелем Фуко.

У цій роботі І. Гофман використовує поняття кар'єри, зауважуючи, що воно все частіше вживається для позначення будь-якої траєкторії життєвого шляху людини, а не тільки професійного підвищення. Поняття кар'єри, з одного боку, враховує глибоко особисте, приватне, як образ власного «Я» та самоідентифікація індивіда, а з іншого – соціальне, публічне, яке стосується офіційного положення, правових відносин і стилю життя й є частиною публічно доступного інституційного комплексу. Аналізуючи кар'єру, підкреслює І. Гофман, ми концентруємося на тих основоположних для життєвої траєкторії змінах у часі, які є спільними для певної категорії індивідів, навіть якщо вони відбуваються з ними поодиночі. В якості моральної кар'єри І. Гофман пропонує розуміти «регулярну послідовність змін, що викликаються кар'єрою в Я людині й структурі уяви, в рамках якої вона судить про себе та про інших» [15, с. 100]. Саме моральна кар'єра божевільного стає предметом дослідження І. Гофмана, в якій соціолог виділяє три стадії: допацієнтська, пацієнтська та екс-пацієнтська. На допацієнтській стадії в процесі переходу індивіда зі статусу громадянина в статус пацієнта важливу роль відіграють наступні персонажі: «найближчий повірений» – людина, яку майбутній пацієнт бачить як найбільш доступного з тих, на кого він найвірніше може покластися в тяжку хвилину; «скаржник» – людина, що вживає певних дієвих заходів щодо майбутнього пацієнта, які в кінцевому підсумку ведуть до його госпіталізації (ефективна скарга, власне кажучи, є соціальним початком кар'єри пацієнта); «посередники» – череда агентів та служб, яким передоручається майбутній пацієнт та які «обробляють» його на шляху до лікарні³. Уже в психіатричній лікарні індивід, як правило, усвідомлює, що він був zostавлений суспільством та найближчими йому людьми й, не полишаючи спроб зберегти своє уявлення про себе, все ж він вимушений «облаштуватися» в новому оточенні, з якого починається пацієнтська стадія його кар'єри. В якості одного з елементів такого облаштування можна вважати створення індивідом власної історії життя, яку слід відрізнити від моральної кар'єри як її суб'єктивну реконструкцію. Як зазначає І. Гофман: «Якої би стадії кожна людина не досягала у своїй кар'єрі, типовим чином з'ясовується, що вона конструює певний образ свого життєвого шляху – минулого, теперішнього й майбутнього, – який komponує, абстрагує й викривляє таким чином, щоб дати йому бачення самого себе, яке би він міг ефективно розвивати в поточних ситуаціях» [15, с. 122]. За І. Гофманом, такий тип історії життя, коли людина турботливо втягує своє «Я» в належний союз із базовими цінностями суспільства, можна назвати апологією. У випадку, коли людині вдається у своєму баченні поточної ситуації продемонструвати дію особистих позитивних якостей в минулому й щасливу долю в майбутньому, ми маємо справу з історією успіху. Якщо ж факти минулого й теперішнього людини зовсім непривабливі, то, скоріше за все, вона розповідатиме «сумну історію», прагнучи принаймні показати й довести, що вона не відповідальна за те, ким і якою стала. Саме останній тип

²Як відомо, перша дружина І. Гофмана, психолог за фахом, Анжеліка Чоат часто переживала емоційні проблеми й потребувала психотерапевтичної допомоги, а у 1964 році покінчила життя самогубством.

³ І. Гофман підкреслює, що в агентському ланцюгу одна й та ж роль може виконуватися декілька разів, і що один і той же індивід може виконувати більше, ніж одну роль. У разі, якщо скаржник і найближчий повірений – одна й та ж особа, велика вірогідність того, що майбутній «пацієнт» буде відчувати себе глибоко скривдженим.

історії життя є найбільш поширеним серед пацієнтів психіатричних лікарень, що й зрозуміло: адже це люди, які пережили крах проекту власного життя.

У пізнішій роботі «Стигма» (1963) [16] ці ідеї отримують подальший розвиток у більш широкому контексті проблематики стигматизованої ідентичності, тобто ідентичності, яка зіпсована певною небажаною з погляду суспільства ознакою (стигмою), яка властива індивіду, виділяє його з-поміж індивідів його категорії й утруднює соціальну інтеракцію. І. Гофман розрізняє стигму, пов'язану з тілесними недоліками, дефектами, каліцтвом; стигму індивідуального характеру, наприклад, душевну хворобу; стигму раси, національності, релігії, яка може успадковуватися. У плинні моральної кар'єри стигматизованого індивіда І. Гофман особливої ролі надає «своїм» та «тим, хто розуміє». Це ще дві достатньо ситуативні категорії гофманівської концепції життєвого світу, які об'єднують тих, хто «дружно настроєні» до стигматизованого індивіда, готові поглянути на світ його очима [16]. Поняття моральної кар'єри також отримує свій подальший розвиток. І. Гофман тепер виділяє чотири моделі моральної кар'єри стигматизованого індивіда: перша модель стосується індивідів з уродженою стигмою, усвідомлення якими особливостей своєї ситуації відбувається одночасно з вивченням суспільних норм, які їх утискають; друга модель ґрунтується на здатності сім'ї та близьких створити певну захисну атмосферу для своїх дітей, тим самим відтягнувши момент їх знайомства з власною стигмою; третя модель є характерною для індивідів, які достатньо пізно отримали стигму чи взнали про неї; і, нарешті, четверта модель описує досвід індивідів, які пройшли соціалізацію в іншому суспільстві й повинні навчитися новому способу життя [16]. У цій роботі також піднімаються проблеми біографії та біографічних інших.

У цілому без перебільшення можна стверджувати, що підходи до повсякдення А. Шюца та І. Гофмана хоча й мають спільні теоретичні витoki та інтенції, разом із тим помітно відрізняються одне від одного. Як уже відзначалося, А. Шюц постійно вживає щодо людини предикати «доросла», «здорова» тощо, які покликані, вочевидь, конкретизувати «нормальність» свідомості, що конститує реальність повсякдення, звідси й абстрактність та претензія на універсальність шюцівської термінології [12]. Натомість у І. Гофмана ми зустрічаємося з аналізом соціального досвіду, який для умовної більшості людей може бути визнаний нетиповим, і аналіз моральної кар'єри пацієнта психіатричної лікарні є тому прикладом. Категоріальний апарат І. Гофмана менш відірваний від конкретного емпіричного матеріалу, оскільки прив'язаний до нього за рахунок широкого вжитку метафор, які за визначенням мають розкривати та увиразнювати сутність позначуваних ними предметів чи явищ, в тому числі за рахунок творення нових значень, усе ж остаточно не пориваючи з ними. Треба визнати, що метафоричність соціології І. Гофмана є одним зі способів подолати прірву теорії та емпірії, яка виступає перманентною загрозою будь-якого теоретизування.

Сильно контрастують з гофманівською версією концепту життєвого світу, а тому й дозволяють більш виразно її відтінити, концепції сучасних українських (Л. Сохань [17], О. Злобіної [18]) та російських дослідників (Л. Костюченко та Ю. Резнік [19], К. Дивисенко [20], А. Ляшок [21] та інші), в яких ми спостерігаємо помітний відхід від феноменологічної методології. Натомість в роботах цих авторів має місце широке використання ціннісної методології, тобто аналізу життєвого світу за допомогою таких понять, як «цінності», «ціннісні орієнтації», «норми» тощо, а також апеляції до психологічних підходів до життєвого світу⁴. Ми розглянемо концепцію життєвого світу представниці київської соціологічної школи О. Злобіної, багато в чому інспірованою ідеями Л. Сохань.

Для О. Злобіної центральною є проблема особистісної суб'єктності в координатах зовнішніх та внутрішніх трансформацій. На її думку, хоча суспільство, клас чи група можуть лише умовно розглядатися як суб'єкти активності, подеколи вони створюють надто дієву ілюзію справжнього суб'єкта, будучи протиставленими конкретній людині як істинному суб'єктові життя й діяльності. Саме розвінчання цієї ілюзії й є головним завданням дослідниці.

Щоб уникнути однобокості в погляді на проблему суб'єкта, О. Злобіна пропонує процесуальний підхід, ґрунтований на побудові особистістю життєвого шляху, адже цілісна реалізація власної суб'єктності особистості відбувається в специфічному просторі – просторі власного життя. Тут перетинаються різні лінії суб'єктного «самоздійснення», що спричиняють зовнішні та внутрішні трансформації: змінюється й сама особистість, і її життєвий світ, а це, у свою чергу, впливає на перетворення спільної соціальної реальності й врешті – суспільства в цілому [18, с. 120].

Як вказує О. Злобіна, зміни життєвого світу пов'язані зі змінами самого суб'єкта, які відбуваються і процес формування особистості, й становлення індивіда як суспільної істоти. Перетворення суб'єктом свого

⁴Психологічні та соціально-психологічні тлумачення життєвого світу можна знайти в роботах К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, О. Асмолова, Ф. Василюка, Л. Дорфмана, Д. Леонтьєва, І. Кона, Н. Наумова, Т. Титаренко, які ми тут не висвітлюємо.

життєвого світу здійснюється як завдяки зміні об'єктивної реальності, так і шляхом створення особистістю свого внутрішнього світу й передусім усвідомлення змісту й цілей життя [18, с.132]. Ці процеси нерозривно взаємопов'язані в індивідуальному життєвому шляху – цілісній історії життя особистості, де індивідуально неповторне переплітається із соціально-типовим. Авторка підкреслює діалектичність формування та розвитку індивідуального життєвого шляху: реально людина має визначені соціальні умови життєдіяльності, які впливають на розгортання індивідуального життя («обставини» – у Х. Ортега-і-Гассета), але водночас життя є продуктом самостійної активності особистості як суб'єкта діяльності [18, с.121].

На думку О. Злобіної, динаміку перетворення життя особистості визначає діалектика взаємин між об'єктивним процесом розгортання життєдіяльності та відображенням його в суб'єктивній картині життєвого світу особистості [18, с. 124]. Остання є складним інтегративним утворенням, що поєднує безліч когнітивних репрезентацій усіх компонентів об'єктивної й суб'єктивної реальності. Частиною цієї загальної картини є уявлення людини про свій життєвий шлях, в якому життя постає як цілісність в єдності образу минулого, образу сьогодення й образу бажаного майбутнього [18, с. 124-125]. Цікаво, що О. Злобіна пропонує розглядати життєвий шлях не крізь призму вікових змін і не як просування сходинками соціальної драбини, а з огляду на його розподіл на низку особистісно важливих етапів, які є періодами, пережитими людиною суб'єктивно як певна цілісність.

У суб'єктивній картині життєвого шляху виділяється у свою чергу такий компонент, як життєва програма особистості, рівень розвитку якої авторка пропонує розглядати як показник рівня сформованості особистості як суб'єкта власного життя: нижчий рівень характеризується відсутністю індивідуально усвідомленої особистісної перспективи й смисложиттєвих цілей; середній – формуванням системи особистісних смисложиттєвих цілей, а вищий – наявністю системи стратегічних цілей, в якій життєва перспектива особистості розгорнута на весь період її життя [18, с. 127]. На думку О. Злобіної, штовхають людину до життєздійснення внутрішні суперечності, що виникають впродовж розвитку особистості, пізнання нею себе, реалізації людиною своїх потенцій. Джерелом внутрішньої суперечливості для людей із низьким розвитком життєвої програми, що характеризує «базовий» рівень організації життя, виступають передусім суперечності в процесі саморозвитку; для людей з середнім рівнем розвитку життєвої програми, для якої характерною є наявність індивідуальної життєвої перспективи, – суперечності в процесі самопізнання; а для людей з високим рівнем розвитку життєвої програми, що характеризує індивіда зі сформованою особистою суб'єктивністю, – суперечності в процесі самореалізації [18, с. 128-129]. Звертає на себе увагу, що запропонована класифікація побудована за ієрархічним принципом, що в цілому властиво психологічним підходам (див. наприклад, Т. Титаренко [6]).

Що важливо, індивідуальний життєвий світ, як підкреслює О. Злобіна, не ізольований, а є частиною життя інших людей, суспільства, людства. Тому процес побудови людиною життя потребує аналізу життєвого світу особистості в широкому соціально-економічному й культурно-історичному контексті. Цей контекст визначає умови життєздійснення, які для індивідуальної життєтворчості правлять за орієнтири, що визначають її спрямованість, можливості та межі самореалізації. Життєвий світ особистості постає як складна просторово-часова реальність, в якій сплав минулого й майбутнього народжує сьогодення, а соціально-нормативні, реально-процесуальні та суб'єктивні чинники детермінують процес життєздійснення. Згідно з О. Злобіною, життєвий світ особистості утворюється на перетині об'єктивної та суб'єктивної соціальних реальностей, які одночасно розгортаються в соціально-просторовому й соціально-часовому вимірах. Якщо об'єктивна соціальна реальність – це світ, де діють різні складові соціальної структури, здійснюються конкретні взаємодії соціальних суб'єктів, то суб'єктивна соціальна реальність – це світ суспільної свідомості, наповнений уявленнями про об'єктивний світ. Таким чином, у концепції О. Злобіної життєвий світ особистості водночас існує як простір реальної життєдіяльності індивіда й як суб'єктивна картина його життєвого світу [18, с. 147-148]. Простір реальної життєдіяльності індивіда зображується як система концентричних кіл: актуальний життєвий простір (актуальна життєва ситуація суб'єкта, його «тут» і «тепер»), реальний життєвий простір (освоєна суб'єктом частина соціальної реальності, світ повсякденного життя), потенційний життєвий простір (резерв для освоєння, джерело потенційних культурних смислів), глобальний життєвий простір (світ людей загалом). Аналогічним чином структурується й внутрішня суб'єктивна реальність, кожен із підпросторів якої (простір потреб, простір ціннісних орієнтацій, простір конструктів тощо) теоретично може бути структурований за критерієм міри «опанування», розширюючись від актуального до реального, потенційного й, зрештою, загального, який репрезентує інтерсуб'єктивний світ [18, с. 149].

Не дивлячись на те, що О. Злобіна відходить від феноменологічного розуміння життєвого світу, все ж властива феноменології субординація понять, серед яких найбільш загальне – життєвий світ, в її концепції зберігається. А от для російських дослідників Л. Костюченко та Ю. Резніка [19], які розробляють синтетичну соціокультурну теорію особистості, поняття життєвого світу стає вже

другорядним відносно поняття «стратегія життя», яке дослідники визначають як «соціокультурно зумовлену систему орієнтування й конструювання майбутнього життя, прийнятну особистістю на довгострокову перспективу» [19, с. 185], що конкретизується, власне, поняттями життєвого світу та життєвого шляху. Як вважають Л. Костюченко та Ю. Резнік, поняття життєвого світу позначає сферу життя людини й її існування пліч-о-пліч з іншими людьми в спільному для них культурному та символічному просторі й, як правило, в теперішньому часі, а поняття життєвого шляху – індивідуальне існування людини в часі (від минулого до теперішнього й майбутнього), тобто часовий вектор і динаміку її життя, що свідомо спрямовується й конструюється [19, с. 187]. Варто зазначити, що впевненість у свідомому конструюванні життєвого шляху є спільною для всіх концепцій, які тяжіють до психологічного чи ціннісного дискурсу. Визначати, до якого підходу належить та чи інша концепція, слід, напевно, шляхом з'ясування питомої ваги ціннісної та психологічної методології, що їй імплементована.

У цілому міждисциплінарність концепту життєвого світу не викликає сумнівів. Так, специфіка його феноменологічної концептуалізації не завадила Ю. Габермасу [22] поставити питання про відношення між системою та життєвим світом в умовах пізнього капіталізму, тим самим вивівши даний концепт за межі власне феноменології й надавши йому політичного забарвлення. Важливо також те, що на відміну від соціологів феноменологічної орієнтації, які зазвичай свідомо залишаються прихильниками суб'єктивізму, Ю. Габермас звертається до концепту життєвого світу у зв'язку з пошуком рішення проблеми інтеграції дії та структури, або агент-структурної інтеграції, яка є центральною для синтетичних теорій в соціології, основними з яких є теорія структуризації Е. Гіденса, теорія систем Н. Лумана, конструктивістський структуралізм П. Бурдьє та агент-структурна теорія М. Арчер [23]. Концепцію Ю. Габермаса також можна додати до цього переліку та розглядати як спробу теоретичного синтезу в сучасній соціології, яка реалізується дослідником у тісному зв'язку з розробкою проблеми «колонізації життєвого світу» та впливу цього процесу на вільну й відкриту комунікацію.

За Ю. Габермасом, суспільство єдине, але аналітично воно може бути розглянуте з точки зору життєвого світу, що відповідає погляду «зсередини», й з точки зору системи – «зовнішньої» для діючих суб'єктів [22, с. 123]. Життєвий світ в інтерпретації Ю. Габермаса тісно пов'язаний із комунікативною дією, яка стає можливою й реалізується в його межах – у межах мікросвіту людських взаємодій і спілкування, де вони висловлюють свої претензії та аргументації, уможливлені тим самим рух до взаєморозуміння [23, с. 101]. У сучасному суспільстві й життєвий світ, і система раціоналізуються, хоча наслідки цих паралельних процесів відрізняються. Раціоналізація життєвого світу веде, по-перше, до зростання раціональної комунікації в життєвому світі, яка заснована на владі кращої аргументації, а по-друге – до все більшої диференціації його компонентів: культури, суспільства та особистості, які тісно пов'язані в архаїчному суспільстві [23, с. 472]. Процес раціоналізації на системному рівні також веде до диференціації, але внаслідок цього потенціал вільної комунікації не збільшується. Навпаки, структурні елементи системи (передусім, економіка й держава) все більше відриваються від життєвого світу, з якого вони вийшли, та стають контролюючою силою. У концепції Ю. Габермаса колонізація життєвого світу означає зростання контролю над ним із боку системи, що в кінцевому підсумку веде до монетаризації та бюрократизації життя, фрагментації повсякденної свідомості [22, с. 136].

У критичній спрямованості своєї теорії Ю. Габермас, звичайно, залишається неомарксистом, хоча останнім часом мислитель розглядає життєвий світ дещо в іншому ракурсі. Так, у доповіді 2009 року, прочитаній в МДУ імені М.В. Ломоносова [24], дослідник зовсім не згадує про колонізацію життєвого світу системою, концентруючись на дистинкції понять «картина світу», «життєвий світ», «об'єктивний світ» та «повсякденний світ». За Ю. Габермасом, коли наше світо- та саморозуміння виражене в поняттях, то йдеться про картини світу, які правлять людині за життєві орієнтири. У плюралістичному суспільстві, зазначає Ю. Габермас, жодна з картин світу не є загальнозначимою. Життєвий світ, навпаки, не даний нам в якості теорії – ми знаходимо себе в ньому дотеоретично: «Він захоплює нас і носить в тому смислі, що ми як кінцеві істоти поводимося з тим, із чим зустрічаємося в житті» [24]. І далі: «Життєвим світом, відповідно, є горизонт досвіду, що не можна перегнути, але який інтуїтивно супроводжує нас. Це той фон наших присутніх переживань, за який не можна зайти; нашого персонального, яке витікає з історичної ситуації, тілесно втіленого й комунікативно-усуспільненого повсякденного існування» [24]. За Ю. Габермасом, із життєвим світом не слід плутати повсякденний світ, бо хоча перформативні риси життєвого світу й визначають його структуру, він «охоплює не тільки перформативно звичне, але й сприйняте оточення, яке з нами зіштовхується лобом» [24] і, відтак, змушує переформлювати наше бачення об'єктивного світу, який у більшій або меншій мірі від проєкції життєвого світу очищений. Уперше життєвий світ «виходить з тіні» картин світу з кризою монолітного бачення об'єктивного світу, пов'язаної з культурними студіями. По суті, описуючи рух від картин світу до життєвого світу, Ю. Габермас прилаштовує концепт «життєвого світу» до нової мети – побудови нової філософії «без дефісу».

У цілому ж, для європейських соціологій більш властивою є увага до повсякденного життя. Так, наприклад, у статті Т. Бурак [25] виділені та досить повно розкриває такі сучасні європейські підходи до повсякдення: просторово-часовий аналіз (Е. Зарубавель, М. де Серто), аналіз світу речей (Б. Латура), герменевтична соціологія знання (Х.-Г. Зюфнер), теорія повсякденної дії та взаємодії (Х. Ессер, Н. Еліас, Л. Болтанські та Л. Тевено), соціолінгвістичний аналіз повсякдення (Р. Хіцлер, Х. Кноблаух, Е. Щеглов та Х. Сакс). До цього ж числа можна додати й соціологію соціальної екзистенції (П. Штомпка).

Ми зупинимося лише на методологічних та поняттєвих інноваціях сучасних французьких дослідників Люка Болтанські та Лорана Тевено, на яких (так само як і на класиків феноменології) помітно вплинули ідеї засновника філософії прагматизму У. Джеймса. Концептуальні побудови французів цілком можна розглянути як один із варіантів концепту життєвого світу, запропонованого в руслі прагматичного повороту в соціології, що полягає в переході від дослідження сутностей (істини, справедливості і т. д.) – до дослідження процесів (верифікації, виправдання і т. д.). Основними рисами прагматичної соціології Л. Болтанські та Л. Тевено, зазначають В. Волков та О. Хархордін [26], є аналіз ситуацій, а не груп чи інститутів, увага до речовності соціальної реальності, яка фактично не береться до уваги в класичних концепціях життєвого світу, та відмова від критичної позиції, виразно представлені структуралістським конструктивізмом П. Бурдьє.

Одним з основних здобутків Л. Болтанські та Л. Тевено, який не залишився непоміченим у російській та українській соціології, став аналіз так званого «режиму справедливості», що протиставляється «режимові любові», та передбачає, що індивіди знаходяться й взаємодіють у ситуації, яка вимагає аргументації справедливості своєї позиції. У рамках «режиму» справедливості виділяються окремі світи (cité), і якщо в А. Шюца різноманітні кінцеві області значень розрізняються за специфічними когнітивними стилями, які їм властиві й конституційовані передусім різними ступенями напруженості свідомості, то в Л. Болтанські та Л. Тевено конститує «світи виправдання» специфічна аргументація поведінки, яка апелює до різних стандартів справедливості [26]. У цьому вони набагато далі за А. Шюца відходять від психологізму У. Джеймса, в тому числі за рахунок звернення до постмодерністської філософії⁵.

Які ж саме світи можна виділити в межах «режиму справедливості» як певного аспекту життєвого світу? На відміну від своїх попередників, питання про кількість та зміст світів Л. Болтанські та Л. Тевено вирішують на основі результатів емпіричного дослідження, а не лише теоретичних міркувань. Узагальнивши результати дослідження нормативних суджень французів, що використовуються ними в повсякденних дебатах, дослідники виділили шість світів, кожен з яких має специфічну логіку аргументації й центрального для неї політичного філософа. Так, світ натхнення, одержимості чи квазірелігійного польоту якнайліпше ілюструється за працями блаженного Августина; домашній світ, центральним принципом якого є повага та піклування про батьків, можна описати за роботами католицького філософа Ж. Боссюе; ринковий світ, ґрунтований принципом еквівалентності обміну, – за працями А. Сміта; промисловий світ, де править технічна ефективність, – за роботами А. Сен-Симона; громадянський світ з імперативом рівності громадян можна описати за творами Ж.-Ж. Руссо; а світ репутації, – тут мається на увазі думка інших, громадська думка, в якій ми, як правило, намагаємося бути представлені в найкращому ракурсі, – за роботами Т. Гоббсом [26, с. 232-233]. Ця зв'язка між світами та філософами пропонується Л. Болтанські та Л. Тевено передусім для ілюстрації конститутивного порядку виділених світів та не є принциповою. Абстрагуючись від реалій французької культури, ми можемо говорити вже про інших філософів і, що важливіше, про інші світи [26, с. 236]. Але основний висновок залишається незмінним: у повсякденних дискусіях ми раз од разу апелюємо до різноманітних світів справедливості, наші виправдувальні судження не є одиничними, а долучають до цілих світів, до потужностей їх аргументації, яка може бути більш або менш дієвою в ситуаціях повсякденної взаємодії.

Наступний важливий крок в рамках прагматичної соціології здійснив Л. Тевено, запропонувавши говорити про різні «режими залучення» (regimes d'engagement): адже координація поведінки людей за допомогою виправдань та суперечок є лише одним із способів координації взаємодії, причому найпублічнішим. У зв'язку з цим Л. Тевено акцентує не на публічній сфері, а на проміжних режимах координації в спектрі між публічним та приватним, перманентні зміни в якому є однією з підвалин конституювання життєвого світу. Найменш публічним режимом залучення виявляється «режим близькості» (regime de familiarité), який майже не вимагає особливої координації дій, оскільки в такому режимі все знаходиться «під рукою», знайоме, близьке й не викликає питань. Більш публічним за «режим близькості» є режим «планової координації», який уже вимагає орієнтації на конкретні правила поведінки в тих чи інших ситуаціях повсякденної взаємодії. І тільки в разі виникнення суперечки, що потребує від індивіда

⁵ Про що свідчить вживане Л. Болтанські та Л. Тевено поняття «режиму», яке використовується в постмодерністському дискурсі.

аргументації своєї правоти, відбувається перехід до найпублічного «режиму виправдання». Якщо порівняти «режими залучення» Л. Тевено з формами приватного за американським дослідником А. Вестіном, який у спектрі приватне-публічне виділив стани «самоти», «інтимності», «стриманості» та «анонімності» [27, с.154], то станам «самоти» та «інтимності» відповідатиме, вочевидь, «режим близькості» (regime de familiarité), а станам «стриманості» та «анонімності» – режим «планової координації». Але А. Вестін говорить про психологічні категорії переживання, а Л. Тевено – про соціологічні категорії практики.

У цілому, підхід Л. Болтанські та Л. Тевено виглядає достатньо цікаво, адже дозволяє не тільки осмислити процеси того, як індивіди аргументують справедливість своєї позиції в різноманітних ситуаціях повсякденної взаємодії, але й, враховуючи доробок Л. Тевено, як функціонує повсякдення взагалі. Важливо, що дослідники не замикаються на теорії практик, а поділяють погляд на реальність як множинність світів, що зближує їх з концепцією кінцевих областей значень А. Шюца та фрейм-аналізом І. Гофмана.

Підсумовуючи, зазначимо, що невеликий екскурс в історію концепту життєвого світу надав нам розуміння основних його конфігурацій, які були запропоновані дослідниками у відповідь на актуальні проблеми життя та суспільно-гуманітарних наук. Центральними для більшості концептуалізацій життєвого світу є два основних моменти: по-перше, це відповідь на питання про структуру життєвого світу, деякі з яких ми вже достатньо ґрунтовно розглянули; а по-друге – це увага до проблеми Іншого, фігура якого радикальним чином реконфігурує архітектоніку життєвого світу, адже є необхідною умовою конституювання соціальності. Втім, не лише як передумова соціальності Інший притягує дослідницькі інтереси. Інший у нашому життєвому світі – це реальність завжди глибоко проблематична, мислячи яку за аналогією до самого себе важко не впасти разом із цим в ілюзію, що Інший цілком відкритий, зрозумілий. Безпідставність цієї думки раз у раз знаходить нові й вагомні підтвердження. Із розвінчанням ілюзії і виникає проблема, яка потребує відповідних їй концептів.

Література:

1. Делёз Ж. Что такое философия? / Жиль Делёз, Феликс Гваттари; [пер. с франц. и послесл. С. Зенкина]. – М.: Академический Проект, 2009. – 261 с.
2. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. Штомпка // Социологические исследования. □ № 8. □ Август 2009. □ С.3-13
3. Мельников А. Экзистенциальный поворот в современной социологии / А. Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С.160-177
4. Ярская-Смирнова О. Социокультурный анализ нетипичности / О. Ярская-Смирнова. – Саратов: СГТУ, 1997. – С.69-91.
5. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Юлія Сорока. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
7. Волков В.Н. Человек и его жизненные миры [Электронный ресурс] / В.Н. Волков. – Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2012-1/1-volkov.pdf>
8. Савин А. Жизненный мир и измерения его историчности в трансцендентальной феноменологии / А. Савин // Вестник СамГУ. 2006. №10/1 (50) – С.15-22
9. Дреер Й. Символ и теория жизненного мира: «Трансценденции жизненного мира и их преодоление посредством знаков и символов» / Й. Дреер // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011.–№ 3.–С.3-26
10. Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ / А. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. – 208 с.
11. Зубарев О. Концепт «життєвого світу» в історико-соціологічній ретроспективі (теоретико-методологічні підходи першої половини ХХ століття) / О. Зубарев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 19. – Харків: Видавництво Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2013. – 501с.
12. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.–1056 с. – (Серия «Книга света»).
13. Абельс Х. «Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию» / Х. Абельс; пер. с нем. яз. под общей редакцией Н.А. Головина и В.В. Козловского. – Издательство «Алетейя» (СПб.), 2000 – 272 с.
14. Вахштайн В. Социология повседневности: от «практики» к «фрейму» / В. Вахштайн // Социологическое обозрение. □ Том 5. – № 1. – 2006. – С.69-75.
15. Гофман И. Моральная карьера душевнобольного пациента / И. Гофман // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология. Реферативный журнал. □ 2001. □ № 1. – С.100-141.

16. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность (главы 3-6) [Электронный ресурс] / И. Гофман; пер. с англ. М.С. Добряковой. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/17687311.html>
17. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Злобіна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400с.
18. Сохань Л.В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л.В. Сохань – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2010. □ 576с.
19. Костюченко Л.Г. Введение в теорию личности: социокультурный подход: Учебное пособие для вузов / Л.Г. Костюченко, Ю.М. Резник. – М.: Независимый институт гражданского общества, 2003, 272с.
20. Дивисенко К. С. Религиозные знания, убеждения, практики в структуре жизненного мира / К.С. Дивисенко // Социологический журнал. □ 2011. □ № 4. □ С.84-100.
21. Ляшок А.С. «Дети перестройки»: жизненные миры школьников 1980-1990-х годов / А.С. Ляшок // Вестн. Пермского ун-та. Сер. История. – 2013. – Вып. 2. – С.148-155.
22. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас // THESIS. Весна 1993. □ Т. 1. □ Вып. 2. – С.123-136
23. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. – 688с: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
24. Хабермас Ю. Лекция «От картин мира к жизненному миру» [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://www.slideshare.net/sllslls/jurgen-habermas-13084165>
25. Буряк Т. В поисках повседневности: обзор новых концепций в социологии / Т. Буряк. – БГУ. Социология: Научно-теоретический журнал. – 2010. – №2. – С.105-115
26. Волков В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. – Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. - 298с.
27. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології : монографія / Л.Малес. – К.: КІС, 2011. – 325с.